

УДК 34.01

Є. О. Качанов

здобувач кафедри теорії держави і права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого**ПРОЦЕДУРНІ СКЛАДОВІ ЧАСТИНИ
СУДОВИХ ГАРАНТІЙ ПРАВ ЛЮДИНИ**

Метою статті є надання загальної характеристики процедурних складових частин права на справедливий суд із точки зору сучасної доктрини прав людини. У статті розкриваються основні процедурні гарантії справедливого суду.

Ключові слова: гарантії прав людини, право на справедливий суд, судовий захист, доктрина прав людини, справедливий суд.

Постановка проблеми. Сьогодні завдяки прецедентній практиці Європейського суду з прав людини, Комітету ООН з прав людини, інших міжнародних судових інституцій, діяльності різноманітних структур ООН, місіям ОБСЄ і Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини, Ради Європи напрацьовано широкий перелік стандартів, що розкривають зміст права на судовий захист і перетворюють його на систему вимог, що висуваються до держави у сфері забезпечення такої гарантії прав людини як ефективний захист прав людини й виступають важливим елементом верховенства права, дозволяють виробити конкретні індикатори, що дають можливість оцінити відповідність конкретного судового процесу або функціонування судової системи в цілому існуючим стандартам справедливого судового розгляду. Усе це зумовлює необхідність наукового аналізу й узагальнення напрацьованих практикою стандартів, з'ясування оптимальних шляхів їх втілення в національній правовій системі, вироблення загальних понять і наукових моделей, які б розкривали загальний зміст судових гарантій прав людини.

Для України вирішення вказаних завдань набуває особливої актуальності з огляду на гостру необхідність реформування судової системи, забезпечення довіри суспільства до суду, без якої неможливим є її належне й ефективне функціонування.

Метою цієї статті є надання характеристики процедурних елементів права на справедливий суд.

Виклад основного матеріалу. Процедурні елементи права на справедливий суд (процедурні судові гарантії прав людини) пов'язані безпосередньо із ходом процесу й відправленням правосуддя. До процесуальних елементів права на справедливий суд відносять такі:

1. Публічність судового розгляду.

Публічність є одним із принципів судочинства, закріплених у п. 1 ст. 6 Конвенції. Як зазначив ЄСПЛ, публічний характер судочинства захищає сторони від таємного відправлення правосуддя поза контролем із боку громадськості; він слугує одним із способів забезпечення довіри до судів, як вищих, так і нижчих. Зробивши відправлення правосуддя прозорим, він сприяє досягненню цілей п. 1 ст. 6 Конвенції, а саме справедливості судового розгляду, гарантія якого є основним принципом будь-якого демократичного суспільства в розумінні цієї Конвенції. Конвенція задля підвищення довіри до судів у першу чергу приділяє увагу праву особи на публічний розгляд справ. При цьому спеціально наводяться обставини, виходячи з яких, держава може на законодавчому рівні встановити винятки з принципу публічності. Так, упродовж всього процесу або його окремих частин представники засобів масової інформації та публіка можуть не допускатися в зал судових засідань: 1) в інтересах моралі, суспільного порядку або національної безпеки; 2) для захисту прав неповнолітніх та приватного життя сторін; 3) на розсуд суду, коли гласність входить в супротив з інтересами правосуддя [1, с. 122].

У рішенні в справі «Претто й інші проти Італії» ЄСПЛ вказав, що відкритість є ознакою демократичного суспільства, без якого недоречно говорити про справедливість, у тому числі у сфері правосуддя. Публічний характер судочинства убезпечує сторони від здійснення таємних процесуальних дій; підвищує авторитет й довіру до органів судової влади держави. В іншому рішенні в справі «Екбатані проти Швеції» Суд вказав, що публічність притаманна першій інстанції, а тому у вищестоящих судах відступлення від цього принципу можуть бути виправдані процесуальними особливостями. Таким чином, у поняття «публічність» ЄСПЛ включає, перш за все, проведення судових засідань у відкритому режимі.

Вимога публічності судового розгляду тісно пов'язана з вимогою проведення відкритих слухань, проте не співпадає з нею. Вона розповсюджується не тільки на судові засідання, але й на винесення судових рішень, а також на доступ до судових документів. Підтвердження цього міститься в рішенні ЄСПЛ у справі «Кембелл і Фелл проти Сполученого Королівства», де Суд вказав, що навіть якщо судові засідання біло закритим, то публічного оголошення вироку потрібно дотримуватися завжди. Таким чином, поняттям «публічність» охоплюється також публічне проголошення судового рішення й доступ до документів по справі [2].

2. Розумний строк судового розгляду.

Тривалі строки судового розгляду можуть, по-перше, виступати психологічною перешкодою у зверненні громадянина до суду; по-друге, призвести до того, що результати судового розгляду будуть зведені нанівець, оскільки захист прав, свобод чи інтересів або взагалі втратить актуальність для особи, яка звертається до суду, або внаслідок знищення об'єкта спору чи зміни зовнішніх обставин рішення в справі вже неможливо буде виконати, тобто фактичний захист прав не буде здійснено. Наведене підриває авторитет судової влади, викликає судову тяганину і може призвести до відмови громадян від звернення до суду за захистом своїх прав.

Тривалі строки розгляду справ національними судовими органами не відповідають вимогам й очікуванням громадян.

Досліджувати проблематику тривалості судового розгляду справ ЄСПЛ почав в 60-ті роки минулого століття. У рішенні в справі «Стогмюллер проти Австрії» Судом вперше було зазначено, що призначення правила розумного строку полягає в тому, щоб ефективно захищати громадян від надмірних процесуальних затримок. Між тим Конвенція не розшифровує поняття «розумний строк», тому найбільш детально поняття «розумний строк судового розгляду» розроблено в практиці ЄСПЛ. Під час розгляду скарг про порушення цієї вимоги Суд вирішував два основні питання: який саме період слід брати до уваги та чи був такий період розумним у контексті п. 1 ст. 6 Конвенції [3, с. 23].

Щодо першого питання практика ЄСПЛ однозначно підкреслює необхідність брати до уваги весь період провадження, який починається з моменту подання позову до суду, але, як було зазначено в справі «Голдер проти Сполученого Королівства», може розраховуватися з більш раннього моменту, коли, наприклад, попередня адміністративна процедура обов'язково має передувати такому поданню.

ЄСПЛ виробив критерії, за допомогою яких можна оцінити розумну тривалість судового розгляду. До цих критеріїв відносять: складність справи; поведінка сторін; поведінка державних органів; значущість для заявника питання, яке перебуває на розгляді в суді.

3. Належна судова процедура.

Історично поняття належної правової процедури та її законодавча регламентація, тлумачення в рішеннях вищих судів виникло в Сполучених Штатах Америки. В Європі (континентальній системі права) це мало місце значно пізніше і практично пов'язується з прийняттям і ратифікацією Конвенції [4, с. 21]. У континентальній системі права мало місце запозичення поняття належної судової процедури, що відтворено в Конвенції, яка в п. 1 ст. 6 закріпила право на справедливий судовий розгляд, а також у практиці та рішеннях ЄСПЛ, що містять тлумачення цього права, а також визначають критерії справедливої процедури судового розгляду.

Даючи тлумачення поняттю «справедливий судовий розгляд» у вузькому зна-

ченні, ЄСПЛ виділяє декілька вимог, які доцільно об'єднати в чотири групи, враховуючи фундаментальні принципи належної правової процедури, вироблені американською доктриною та судовою практикою Верховного суду США, а також англійською концепцією природної справедливості [5, с. 64].

По-перше, елементом належної судової процедури є група вимог: належне сповіщення та слухання, прийняття до уваги доказів, отриманих лише законним шляхом, обґрунтованість рішення. Більшість із цих вимог «справедливості» з початку були вироблені в процесі розгляду кримінальних справ, а пізніше були поширені й на провадження в цивільних справах (див., наприклад, рішення ЄСПЛ у справі «Стрижак проти України»). ЄСПЛ встановив, що прийнятність доказів є питанням, яке регулюється національним законодавством, і за загальним правилом саме національні суди повинні оцінювати надані їм докази. Завдання Суду відповідно до Конвенції полягає не в тому, щоб оцінювати показання свідків, а в тому, щоб встановити, чи був судовий розгляд у цілому справедливим, включаючи й те, яким чином отримані докази.

По-друге, елементом належної судової процедури, виходячи з прецедентної практики ЄСПЛ, є принцип «рівності вихідних умов» або, як його ще називають, принцип «рівності сторін» і принцип змагальності. Принцип «рівності вихідних умов» (рівності сторін) вимагає надати кожній стороні можливість представити свою справу в умовах, які не дають їй значних переваг перед її опонентом, а принцип змагальності означає, що сторони мають право знайомитися зі всіма доказами або запереченнями, що залучені до справи, висловлювати свою думку про їх наявність, зміст і достовірність у відповідній формі та у відповідний час, у разі необхідності – в письмовій формі та заздалегідь [6, с. 23].

По-третє, до елементів належної судової процедури можна віднести вимогу про заборону втручання законодавця в процес здійснення правосуддя. Так, ЄСПЛ у справі «Грецькі нафтопереробні заводи «Стрен» і Стратіс Андреадіс проти Греції» визнав по-

рушенням п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод і втручанням у процес здійснення правосуддя прийняття Парламентом Закону № 1701/1987, який передбачив, що арбітражні рішення, винесені за преференційними контрактами, укладеними під час воєнного режиму, позбавляються сили, після того як справа заявників знаходилася вже на розгляді в касаційному суді і суддя-доповідач направив сторонам висновок, що був на користь позивачів, оскільки вказаний закон визначив сприятливий для держави результат судового розгляду, в якому вона була однією зі сторін.

По-четверте, ЄСПЛ також визнає одним із елементів справедливого судового розгляду принцип правової певності або, як його ще називають у літературі, принцип правової визначеності. Як було зазначено в рішенні в справі «Брумераску проти Румунії», цей принцип впливає з принципу верховенства права і вимагає, щоб у випадках, коли суди винесли остаточне рішення з якогось питання, їхнє рішення не підлягало сумніву. Несумісним із цим принципом Суд визнав надане генеральному прокурору ст. 330 Цивільного процесуального кодексу Румунії право, не обмежене будь-яким строком, звертатися до Верховного Суду Правосуддя з вимогою про скасування судового рішення, що є остаточним і набрало законної сили, в справі, в якій він не є стороною. ЄСПЛ констатував, що в цій справі на підставі звернення Генерального прокурора Верховний Суд Правосуддя звів нанівець результати всього судового процесу, що закінчився винесенням остаточного судового рішення, яке (в силу принципу *res judicata*) не підлягало перегляду і, до того ж, було виконано, що призвело до порушення права на справедливий судовий розгляд [7, с. 25].

Надаючи тлумачення сполученню слів «справедливий розгляд судом спору», яке вжито в пункті першому статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Європейський суд із прав людини зосереджується на тому, що:

1) судовий процес має бути *змагальним*: кожна зі сторін вправі знайомитися з доказами іншої сторони та давати, за

бажанням, коментарі відносно таких доказів (див., приміром, рішення Європейського суду з прав людини в справі «*Руїз-Матеос проти Іспанії*» від 23 червня 1993 р.);

2) сторони мають бути *рівними* в наданні доказів, якими вони підтверджують та/або спростовують певні обставини, що мають значення для вирішення спору (див., приміром, рішення Європейського суду з прав людини у справі «*Домбо Бехєєр Б. В. проти Нідерландів*» від 27 жовтня 1993 р.);

3) рішення в справі має бути *обґрунтованим* (див., приміром, рішення Європейського суду з прав людини в справі «*Серявін та інші проти України*» від 10 лютого 2010 р., в якому Суд вкотре відзначив, що «в рішеннях судів та інших органів із вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються. Хоча пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент. Міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення. Хоча національний суд має певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень. Ще одне призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Крім того, вмотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його та отримати його перегляд вищою інстанцією. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя.

Надзвичайної актуальності в адміністративному судочинстві набуває забезпечення *рівності сторін у наданні доказів*. Адже одним із учасників справи є суб'єкт владних повноважень, який порівняно з приватною особою наділений більшими можливостями щодо доступу до доказів, дослідження яких є необхідним для з'ясування всіх обставин у справі і, як наслідок, ухвалення обґрунтованого та законного рішення.

3) рішення в справі має бути обґрунтованим (див., приміром, рішення Європейського суду з прав людини в справі «*Серявін та інші проти України*» від 10 лютого 2010 р., в якому Суд вкотре відзначив, що «в рішеннях судів та інших органів із вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються. Хоча пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент. Міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення. Хоча національний суд має певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторін, орган влади зобов'язаний виправдати свої дії, навівши обґрунтування своїх рішень. Ще одне призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Крім того, вмотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його та отримати його перегляд вищою інстанцією. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя.

Надзвичайної актуальності в адміністративному судочинстві набуває забезпечення рівності сторін у наданні доказів. Адже одним із учасників справи є суб'єкт владних повноважень, який порівняно з приватною особою наділений більшими можливостями щодо доступу до доказів, дослідження яких є необхідним для з'ясування всіх обставин у справі і, як наслідок, ухвалення обґрунтованого та законного рішення.

4. Вмотивованість рішень суду.

Характеризуючи право зацікавлених суб'єктів на отримання вмотивованого судового рішення, одразу слід зазначити, що ця процесуальна гарантія права на справедливий судовий розгляд у Конвенції відсутня, хоча вона постійно згадується в рішеннях ЄСПЛ. У рішеннях від 19 квітня 1994 р. у справі «*ван де Хурк проти Нідерландів*» та від 16 грудня 1992 р. у справі «*Хаджианастасіу проти Греції*» Суд вказує, що переконуюча сила пра-

вової основи прийнятих рішень – сутність принципу верховенства права, сутність правової держави. Вказані прецеденти є базовими із цього питання і стосуються здебільшого кримінальних справ. Між тим існують більш ранні спроби Суду сформулювати власну думку щодо цього питання. Наприклад, у рішенні від 17 січня 1963 р. у справі «Х. проти Німеччини» Суд звернув увагу на те, що заявник без вмотивованого судового рішення не може звернутися до наступної інстанції з апеляційною скаргою.

Вмотивованість являє собою не тільки повністю самостійну вимогу, що пред'являється до судового рішення, але й передбачає письмову констатацію мотивів правового і фактичного характеру. Суддя зобов'язаний розкрити особистісне розуміння правила поведінки, встановленого волею держави. Це особливо важливо, коли на законодавчому полі існує безліч дискреційних, оціночних понять, що дозволяють суду ефективно діяти в рамках власного розсуду.

Судове рішення за наслідками розгляду справи покликане внести юридичну визначеність у спірні правовідносини – зокрема, надати захист правам чи інтересам сторони, якщо їх порушила, не визнала або оспорила інша сторона. Водночас метою судового рішення є не лише вирішення певного спору через надання сторонам юридичної визначеності в їхніх правовідносинах, але часто також установа судоваї практики, яка може попередити виникнення інших спорів та забезпечити суспільну гармонію. Задля досягнення чіткості потрібно прагнути якомога лаконічніше викладати думки, але не на шкоду точності та повноті аргументації. Вузькоспеціалізовані юридичні терміни бажано пояснювати, зокрема, цитуючи відповідні положення законодавства. Посилаючись на положення закону, доцільно відтворювати їх зміст у достатньому для розуміння обсязі. Недопустимо допускати суперечності, які можуть привести до неоднозначного розуміння судового рішення.

5. Виконання судових рішень.

Заключна процесуальна гарантія права на справедливий судовий розгляд довгий час знаходилась «у тіні» всіх інших гаран-

тій. Питання про те, чи є реалізація рішень правосуддя, в тому числі й примусова, однією з процесуальних складових частин права на справедливий судовий розгляд, залишалось відкритим аж до середини 90-х років минулого століття. У Суд не надходили клопотання відповідного характеру або надходили з наступним їх відкликанням у зв'язку з укладенням мирової угоди між скаржником та державою-деліквентом. Напевно, проблематика матеріалізації рішень національних судів не була настільки актуальною для країн Західної і Центральної Європи, або ж їх уповноважені представники при ЄСПЛ не бажали виносити на широкий загал складності, які виникали в цій сфері.

Не можна повністю стверджувати, що ЄСПЛ зовсім не цікавився цим питанням. У різноманітних рішеннях були спроби визначитися з призначенням правового режиму виконання та його значущістю для права на справедливий судовий розгляд. Певний «прорив» відбувся у зв'язку з рішеннями від 26 вересня 1996 року в справі «Ді Педе проти Італії» та від 19 березня 1997 року в справі «Хорнсбі проти Греції». За допомогою цих прецедентних рішень тлумачення п. 1 ст. 6 Конвенції розширилося ще більше. Суд знову детально описав все те, що, на його думку, відноситься до права на справедливий судовий розгляд, але при цьому додав фразу: «Дане конвенційне право суть ілюзорно в тих ситуаціях, коли державний правовий організм дозволяє, щоб остаточне й обов'язкове судове рішення залишалось недіючим до збитку для однієї зі сторін. Звісно, можна вважати, що п. 1 ст. 6 Конвенції говорить лише про доступ до правосуддя та у вузькому контексті про судовий процес. Однак тоді порушується всеосяжна основа верховенства права, якого держави-учасники конвенції зобов'язувалися дотримуватися, коли ратифікували Конвенцію. Тому виконання будь-якого судового рішення повинно розглядатися як невід'ємна частина «суду» в розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції».

Із цього моменту Суд не відходив від своєї правової позиції. Особливо широко її застосовували до країн Центральної та Східної Європи, де процедура примусового

виконання судових рішень у цивільних справах знаходилась не на високому рівні розвитку. Більше того, на думку окремих авторів, те, що право на виконання судового рішення є однією з процесуальних гарантій більш широкого розуміння права на справедливий судовий розгляд, додатково підтверджується Судом шляхом посилань на співвідношення ст. ст. 13 і 6 Конвенції, адже останню норму треба розуміти як *lex specialis* [8, с. 125].

Невиконання судових рішень – одна з найбільш нагальних проблем доступу до правосуддя в Україні. Скарги на порушення статті 6 Конвенції у зв'язку з невиконанням рішень національних судів складають найбільшу частину серед заяв до ЄСПЛ проти України. Йдеться про невиконання судових рішень у цивільних справах, насамперед щодо стягнення заборгованості з заробітної плати та соціальних виплат. Існуючі механізми виконання судових рішень показали свою недостатню ефективність. У судів відсутні повноваження щодо контролю за виконанням своїх рішень.

Висновки. Процитовані вище нормативні положення дають надію на те, що внутрішньо переміщені особи, а також інші особи, права, свободи, інтереси яких потребують захисту внаслідок триваючого конфлікту в регіоні Донбасу та в Криму, за умов належної реалізації судом своїх дис-

креційних повноважень не будуть надто обтяжені судовим збором, а відтак його існування не обмежить їх право на справедливий судовий розгляд.

Список використаної літератури:

1. Алексі Р. Існування прав людини. Право України. 2011. № 8. С. 121–130.
2. Буроменський М.В. Звернення до Європейського суду з прав людини. URL: <http://goo.gl/hNLMns>.
3. Грень Н.М. Генезис права на справедливий суд. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2015. № 13. С. 22.
4. Право на справедливий судовий розгляд у цивільному судочинстві: навч. посіб. / Комаров В.В., Сакара Н.Ю. Х.: НЮАУ, 2007. 42 с.
5. Сакара Н. Право на справедливий судовий розгляд та національна практика цивільного судочинства. Право України. 2011. № 10. С. 63–77.
6. Сакара Н.Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Х.: Право, 2010. 256 с.
7. Стандарты справедливого правосудия (международные и национальные практики) / кол. авторов ; под ред. д. ю. н. Т. Г. Морщаковой. Москва: Мысль, 2012. 584 с.
8. Христова Г.О. До питання про формування доктрини позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 2. С. 124–134.

Качанов Е. А. Процедурные составляющие судебных гарантий прав человека

Целью статьи является предоставление общей характеристики процедурных составляющих права на справедливый суд с точки зрения современной доктрины прав человека. В статье раскрываются основные процедурные гарантии справедливого суда.

Ключевые слова: *гарантии прав человека, право на справедливый суд, судебная защита, доктрина прав человека, справедливый суд.*

Kachanov Ye. Procedural components of the judicial guarantees of human rights

The aim of the article is to provide a general description of the procedural components of the right to a fair trial in terms of the modern doctrine of human rights. The article reveals the main procedural guarantees of a fair trial.

Key words: *guarantees of human rights, right to a fair trial, judicial protection, doctrine of human rights, fair trial.*